

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN

ŞƏRQŞÜNASLIQ

JURNALI

JOURNAL OF
ORIENTAL STUDIES
OF BAKU STATE UNIVERSITY

1/2026

ISSN (Online) 3134-7231

ISSN (Print) 3134-9013

Bakı – 2026

**Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
21 oktyabr 2021-ci il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir
(Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi 4361)**

Baş redaktor:
akademik Rafael Hüseynov

Redaksiya heyəti:

BELLİNGERİ CAMPIERO

Professor; Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya

CAVADİ HƏSƏN

Professor; Kaliforniya Universiteti, ABŞ

CƏLİLOV OQTAY

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

ÇALISOVA NATALIYA

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya

EKİCİ METİN

Professor; Ege Universiteti, Türk Dünyası

Araşdırmaları İnstitutu, Türkiyə

FİLİPPOV ALEKSANDR

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

XƏNDAN AYDAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

KAZIMOV MEHDİ

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QARADAĞLI VUQAR

Filologiya elmləri doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QASIMOVA AİDA

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

LO MBAYE

Professor; Dyuk Universiteti, ABŞ

MANSOOR ASMA

Professor; İslamabad Beynəlxalq İslam

Universiteti, Pakistan

MƏMMƏDOVA ƏSMƏTXANIM

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

NİKOLAYEVA MARIYA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Rusiya Elmlər Akademiyası, Rusiya

OÇİLOV OZODCƏN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;

Özbəkistan Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti,

Özbəkistan

RƏSULOĞ ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan

RÜSTƏMOV RUFƏT

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

SUFİYEV ŞODİMAXAMMAD

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası,

Tacikistan

TOBİA STEFAN

Professor; Strasburq Universiteti, Fransa

Bakı Dövlət Universitetinin **ŞƏRQŞÜNASLIQ** jurnalı/Journal of **ORIENTAL STUDIES** of Baku State University, № 1, 2026. – 168 səh. Bakı, BDU, 2026.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏQİQ CƏFƏRZADƏ Gülnar

QACAR ŞAHZADƏLƏRİNİN BƏDİİ İRSİ – MƏHƏMMƏDƏLİ MİRZƏ DÖVLƏTŞAH

The Literary Legacy of Qajar Princes – Mohammad-`Ali Mirza Dowlatshah

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.305>

13

HÜSEYNBALAYEVA Təranə

“ƏHDİ-ƏTİQ” MƏTNLƏRİNDƏ QƏHRƏMANLIQ MÖVZUSU VƏ ONUN DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA ARXETİPİK YERİ

The Theme of Heroism in the Texts of the Old Testament and Its Archetypal Role in World Literature

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.309>

23

HÜSEYNOV Rafael

THE POWER OF THE CLASSICAL PERSIAN POETIC HERITAGE TO ENDURE AND SERVE AS A MODEL

Klassik farsdilli poetik irsin yaşamaq və örnək olmaq gücü

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.312>

34

DİLÇİLİK

ƏLİBƏYLİ Şəfəq

FÜZULİNİN “SAQINAMƏ” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNİN LİNGVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Linguopoetic Features of The Translation of Fizulu “Saginama”

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.321>

73

QARADAĞLI VÜQAR

THE FUNCTIONAL DOMAINS OF JARR AND NAŞB IN ARABIC: A CONTRASTIVE ANALYSIS WITH THE AZERBAIJANI CASE SYSTEM

Ərəb dilində *jarr* və *naşb*-in funksional sahələri: Azərbaycan dilinin hal kateqoriyası ilə müqayisəli təhlil

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.328>

83

MƏMMƏDOVA Ziyafət

KLASSİK FARSDİLLİ POEZİYA NÜMUNƏLƏRİNDƏN SEÇİLMİŞ BİTKİ ADLARININ İZAHLI LÜĞƏTİ

An Explanatory Dictionary of Plant Names Based on Selected Examples of Classical Persian Poetry

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.335>

95

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÇEVİRMƏLƏR

XƏNDAN Aydan

MEHMET KAPLAN. ŞEİR TƏHLİLLƏRİ 2 (CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ TÜRK ŞEİRİ)

Mehmet Kaplan. Poetry Analysis 2. (Turkish Poetry of the Republican Period)

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.333>

119

QASIMOVA Aidə

ÜMİD SAFİ. RADİKAL EŞQ: İSLAM MİSTİK ƏNƏNƏLƏR TƏLİMİ

Omid Safi. Radical Love: Teachings from Islamic Mystical Tradition

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.337>

124

TƏQDİMATLAR, RƏYLƏR, DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

GÜLTEKİN İlhamə

ƏHMƏD HƏZİNİNİN “CAMİÜL-MÜRŞİDİN” ƏSƏRİNİN BERLİN KİTABXANASINDA QORUNAN YEGANƏ ƏLYAZMA NÜSXƏSİ HAQQINDA

About The Only Manuscript Copy of Ahmed Hazini's Jâmiu'l-Murshidîn Preserved In The Berlin Library

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.345>

139

HÜSEYNOV Rafael

TƏSƏVVÜF POEZİYASININ MAHİYYƏTİNİN DƏRKİ VƏ TƏŞƏKKÜLÜNÜN DÜZGÜN TƏSƏVVÜRÜ ÜÇÜN GƏRƏK OLAN TƏMƏL ŞƏRTLƏR

The fundamental conditions necessary for a scientific understanding of the essence of Sufi poetry and a proper understanding of the process of its formation

<https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.348>

146

APA7 qaynaq göstərmə təlimatı

164

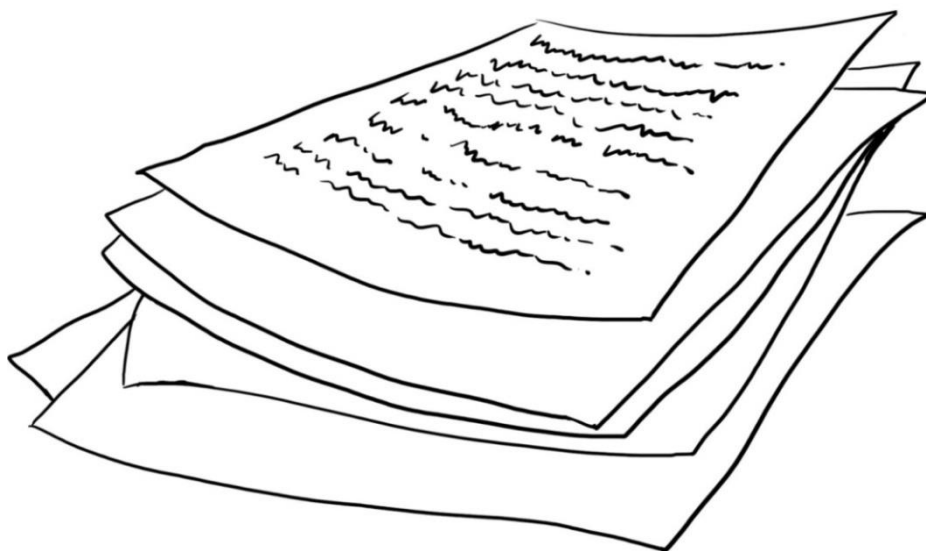
Nəşrə dair tələblər

166

Publication requirements

167

ТЭҚДІМАТЛАР, РӘЙЛӘР, ДӘҮӘРЛӘНДІРМӘЛӘР

UOT 821.222.1

DOI <https://doi.org/10.30546/209805.2026.105.1.348>

TƏSƏVVÜF POEZİYASININ MAHIYYƏTİNİN DƏRKİ VƏ TƏŞƏKKÜLÜNÜN DÜZGÜN TƏSƏVVÜRÜ ÜÇÜN GƏRƏK OLAN TƏMƏL ŞƏRTLƏR

RAFAEL HÜSEYNOV*

Giriş

Müasir Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişafındakı vaxtca iri bir mərhələ sovet onillərinə təsadüf edir və həmin dövrdə heç də tədqiqi gərək olan bütün mövzuların araşdırılması üçün münasib şərait olmamışdır. Sovet şərqşünaslığında siyasi mülahizələrlə bir sıra mövzular ya kənara qoyulmuş, ya da onlara dünya elmindəki sabitləşmiş yanaşmalardan fərqli mövqedən baxılmışdır. Təsəvvüfçü şairlər və sufi poeziyası sovet filoloji elminin müsbət nəzərlərlə baxmadığı sahələrdən idi və ədəbiyyatın fəlsəfi mündəricəsi etibarlı ilə zəngin və dərin olan bu qatının üzərində “mürtəce” damğasını vurmaq ənənəviləşmişdi. Hətta məşhur şairlərin yaradıcılığında aşkar sufi motivləri belə siyasi konyunkturun tələblərinə uyğun olaraq inkar edilmiş və bu da sufizmin bir düşüncə və ədəbiyyat qatı olaraq həm öyrənilisini böhranlı duruma gətirmiş, həm də ortaya çıxan ayrı-ayrı məqalə və kitablarda elmi həqiqətlə daban-dabana zidd olan mülahizələrin əks olunmasına gətirib çıxarmışdı. XX yüzilin son çərçivəsindən etibarən sanki həmin buxovlar qırılmış, təsəvvüflə bağlı araşdırmalar intensivləşmiş, ayrı-ayrı dəyərli tədqiqlər də yaranmışdır.

1. Orta əsrlər fəlsəfi-ədəbi irsi araşdırmanın vəzifələri və təsəvvüf ədəbiyyatını öyrənmək yolunda cəhdlər

Filologiyamızda və şərqşünaslığımızda klassik fəlsəfi-ədəbi mirası və təsəvvüf poeziyasını öyrənmək sahəsində ciddi boşluqlar və kəsirlər, təəssüf ki, qalmaqdadır. Çünki problem dairəsinin tədqiqi üçün gərək olan səriştəlilik, mənbələrə aşinalıq və yüksək peşəkarlıq heç də həmişə bu işə cəhd edən araşdırıcılarla birgə olmur. Nəticədə elmimizdəki çox mühüm bir sahə hələ də arzulanan səviyyəyə çata bilmir. Ona görə də həmin kəsirdən xilas olmaq istiqamətində atılan hər peşəkarlıq meyarlarına tən gələ biləcək addım maraqlı və ehtiram doğurur.

17 sentyabr 2024-cü il tarixində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Akademik Z. M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Əjdər qızı Əlizadənin 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı) ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması və inkişafı (X–XIII əsrlər)” adlı doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi keçirildi və mən də həmin müdafiədə birinci rəsmi opponet idim.

Klassik Şərq ədəbiyyatının çox aktual, gərəkli və geniş bir mövzusunə həsr edilmiş dissertasiya ilə bağlı müdafiə əsnasında ifadə edilmiş fikirləri ona görə ayrıca bir məqalə

* Akademik; Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi; rafaelhuseyn@yahoo.com;
<https://orcid.org/0009-0001-4672-0519>

olaraq elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırıram ki, həm bu qəbil müzakirələrin gedişinin prinsipiiallıq hüduuuları haqqında təsəvvürlər genişlənsin, ciddi məsələyə hər dəfə onun ciddiliyinə uyğun münasibət bəslənilsin, həm də hansısa mülahizələr bu problem dairəsi ilə əlaqədar gələcək araşdırmalarda nəzərə alınsın.

Xarici ölkələrin əksərində bizdəki kimi Ali Attestasiya Komissiyası yoxdur və dissertasiya müdafiəsindən sonrakı ekspertizalar da mövcud deyil. Bir universitetdə, ya elmi mərkəzdə yerinə yetirilmiş dissertasiya işinin qiymətləndirməsini son olaraq mötəbər mütəxəssislərdən ibarət elmi şura yerinə yetirir, onların hamısının imzalaması ilə iş təsdiqlənir və iddiaçıya da ləngitmədən elmi dərəcə verilir.

Bir çox dissertasiya şuralarımızda hazırkı müdafiələr gedişində hansı liberallığın mövcud olduğunu, müdafiələrin nə qədər formal səciyyə daşdığını nəzərə alsaq, eyni praktikanın bizdə tətbiqinin hansı fəsadlara gətirib çıxaracağını təsəvvür etmək çətin deyildir. Bunu da diqqətdə saxlayaraq ki, AAK-dan imtina edilərək Qərb modelinə keçmək çağırışları getdikcə daha ardıcıl şəkildə səslənməkdədir, hər cür mümkün perspektivləri nəzərə almaqla qəti səylər qoyulmalıdır ki, elmi işlərin keyfiyyətinin artması, müdafiəyə gəlib çatanadək olan mərhələlərdə tələbkarlığın çoxalması, müdafiələrin özlərinin hər cür formallıqdan uzaq yüksək dərəcədə elmi tələbkarlıq və məsuliyyətlə keçirilməsi təmin edilsin.

Klassik fars şeiri dedikdə, ilk növbədə ilahi eşqdən qaynaqlanan irfan və ya təsəvvüf motivlərini öz yaradıcılıqlarında aparıcı mövzuya çevirən sufi şair və ariflərin yaratdıqları həm həcm, həm də mahiyyət etibarını ilə nəhəng bir ədəbiyyat təsəvvürümüzə gəlir. Erkən orta əsrlərdə meydana çıxan bu ictimai-fəlsəfi və ədəbi cərəyan, demək olar ki, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində farsdilli ədəbiyyatı öz təsiri altında saxlamışdır.

Sufizm ədəbiyyatı müasir dövrümüzdə də əhatə etdiyi fəlsəfi fikir nöqtəyindən nəzərdən böyük əhəmiyyət daşıyır. Görkəmli rus şərqsünası Y. E. Bertelsin təbircə desək, sufizm ədəbiyyatını öyrənmədən orta əsrlər müsəlman Şərqinin mədəni həyatı haqqında aydın təsəvvür əldə etmək mümkün deyil (Bertels, 1965: 13).

Farsdilli ədəbiyyatda “təsəvvüf” (sufizm) və “irfan” çox vaxt bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə istifadə olunan, əslində isə iki fərqli mənaya malik anlayışlardır. Müxtəlif tədqiqatçı alimlər öz əsərlərində sufizmdən və təsəvvüf ədəbiyyatından bəhs etmişlər, lakin bu iki məfhum arasındakı fərqin müəyyən edilməməsi bəzən anlaşılmazlığa səbəb olur. (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 240-243; 370-385) (Rüstəmov, 1958: 143-154)

Sufizm və ya təsəvvüf sırf İslam dinindən qaynaqlanan mistik bir cərəyandır və onun əsas prinsipi bütün varlığı xəlv edən Tanrı ilə birbaşa əlaqə yaratmaq və ilahi həqiqətə çatmaqdır. Bu cərəyan daha çox təşkilatlanmış, müəyyən təlim və rituallara əsaslanan bir hərəkət kimi qəbul edilir. Bu məktəbdə mənəvi paklıq, ibadət, təfəkkür və zikr kimi metodlar mühüm yer tutur.

İrfan isə daha geniş fəlsəfi və mənəvi bir anlayışdır və irfan elm və hikmət yolu ilə deyil, məhz işraq və intuisiya yolu ilə əldə edilən mistik bilik mənasını daşıyır. İrfan fərdin daxili maariflənməsi və ilahi həqiqətlərin qavranması prosesini əks etdirir. Burada tərkiidünyalıq, qənaət, nəfsin boğulması ilə yanaşı, daha çox şəxsi təcrübə və bilik əhəmiyyət daşıyır.

Nəticədə təsəvvüf təlimi sufizmin konkret nəzəri formalarını nəzərdə tutarkən irfan daha çox fərdi təcrübəyə və mənəvi maariflənməyə yönəlir. Bu iki termin bir-biri ilə əlaqəli olsa da, irfan sufizmdən fərqli və daha geniş anlayışdır.

İddiaçı doğru olaraq vurğulayır ki, hər arif sufi olsa da, hər sufi arif deyil.

İddiaçı A. Əlizadənin dissertasiya işində sufi ədəbiyyatının formalaşması və keçdiyi inkişaf yolu araşdırılarkən problem olaraq sufi ədəbiyyatı qoyulsa da, əslində həm nəzəri təsəvvüf, həm də təcrübi irfan məsələləri tədqiqatın əsas predmetinə çevrilmişdir.

IX əsrdən etibarən sufizm artıq daha mükəmməl ictimai-fəlsəfi və ədəbi cərəyan olaraq formalaşır və bu dövrdə tanınmış sufi və ariflər meydana çıxır. Məhz bu dövrdə qazanılmış biliklər sonrakı dövrlərdə “Kəşf ül-məhcub”, “Risaleyi-quşiriyə”, “Misbah ül-hədaye” kimi məşhur təsəvvüf kitablarının ərsəyə gəlməsinə zəmin yaratdı. Bu dövrün məşhur sufi və ariflərindən Əbu Abdulla Haris Mühasibi, Zünnun Misri, Səri Səqəti, Bəyazid Bəstami, Cüneyd Bağdadi, Mənsur Həllac və başqalarının adlarını çəkmək olar. Qeyd etməliyik ki, adlarını sadaladığımız sufi mütəfəkkirlərin çoxunun elmi-ədəbi irsi iddiaçı tərəfindən hazırkı dissertasiyada araşdırılmışdır.

Müdafiyyə təqdim olunan dissertasiya işi öz strukturuna görə giriş, 5 fəsil, 18 paraqraf, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. “Giriş” hissəsində dissertasiya mövzusunun aktuallığını şərtləndirən amillər izah edilmiş, tədqiqatın işlənmə dərəcəsi göstərilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri sadalanmış, dissertasiyanın elmi yeniliyi və müdafiyyə çıxarılan müddəalar irəli sürülmüş, tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti, nəzəri-metodoloji əsası, dissertasiya işinin aprobeasiyası öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın “Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması” adlı I fəslində sufizm cərəyanının yaranmasından, təkamül və inkişaf prosesindən bəhs edilir, sufizmin ilk dövrlərində ərəb dilində yazılmış təsəvvüf risalələri, o cümlədən, Əbu Talib Məkkinin “Qutül-qulub”, Əbu Nəsr Sərracın “Əl-Lümə”, Əbu Bəkr Kələbazinin “Ət-Təerrüf li məzhəbi əhli-təsəvvüf”, Əbu Səid Xərquşinin “Təhziübül-əsrar”, Əbu Nüəm İsfahaninin “Hilyətül-övliya”, Əbdürrəhman Süləminin “Təbəqatüs-sufiyyə”, “Tarixüs-sufiyyə” və “Həqayiqüt-təfsir”, Əbülqasim Quşeyrinin “Risalə” əsərləri haqqında məlumat verilir.

Bu fəsildə xüsusilə Əbu Nəsr Sərracın sufi ədəbiyyatında ilk dəfə təsəvvüfün məqam və hallarından bəhs edən “Əl-Lümə fit-təsəvvüf” və Əbülhəsən Hücvirinin “Kəşf ül-məhcub” əsərlərinin tədqiqata cəlb edilməsi diqqətəlayiqdir.

Dissertasiyanın “XI–XIII əsrin I yarısında farsdilli sufi ədəbiyyatı” adlı II fəslində Xacə Abdullah Ənsarinin əsərlərində sufizmin ideoloji əsaslarının əks olunması şərh edilmişdir. Klassik Şərq poeziyasının görkəmli nümayəndələri Həkim Sənayinin “Hədiqət ül-həqiqə” əsərinin, Şeyx Fəridəddin Əttarın təsəvvüfün rəmz dili ilə yazılmış alleqorik məsnəviləri bu dövr sufi poeziyasının ən parlaq nümunələri kimi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Bu fəsildə, həmçinin, Baba Kuhi Bakuyi və Baba Tahir Həmədəni kimi şairlərin timsalında sufizm lirikasının əsas özəllikləri də araşdırılmışdır.

X əsrdə sufi poeziyasının görkəmli nümayəndələri Baba Kuhi, Əbu Səid Əbülxeyr, Xacə Abdullah Ənsari və Baba Tahir Həmədəni kimi şairlərin yaradıcılığının araşdırılması təsəvvüf şeirinin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Dissertasiyanın II fəslinin 4-cü paraqrafında fars ədəbiyyatında irfani mənzumənin banisi sayılan Sənai Qəznəvinin “Hədiqət ül-həqiqə” əsəri tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu paraqrafda Xorasan üslubunun layiqli təmsilçisi kimi Sənayinin lirik-fəlsəfi yaradıcılığı da sufi poeziyası kontekstində araşdırılır.

Eyni zamanda, təsəvvüf ədəbiyyatında ən çox rast gəlinən ruh, qəlb, nəfs, ağıl, eşq anlayışları və onların qarşılıqlı əlaqəsi dövrün məşhur sufi alimlərinin risalələri əsasında şərh edilir.

Dissertasiyanın “Farsdilli sufi ədəbiyyatında əsas sufi məfhumlarının interpretasiyası” adlı III fəslində sufiliyin ilkin mərhələsi olan zahidliyin bir təriqət kimi formalaşmasından, məqam və hal anlayışından, həqiqi salik və kamil insan konsepsiyasından, təsəvvüf ədəbiyyatında geniş istifadə olunan rəmz və alleqoriyadan bəhs edilmişdir.

Dissertantın apardığı təhlillər belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, sufizm hərəkəti geniş yayılmazdan əvvəl zahidlik (asketizm) yaranmışdı. İslamda zahidlik məfhumuna Quran ayələrində və qüdsi hədislərdə də toxunulmuşdur. Məsələn, İslam peyğəmbərinə aid edilən bir hədisdə bu barədə belə deyilir: “Dünyada zahid ol ki, Allah səni sevsin”.

İddiaçı sufilik və zahidlik anlayışları arasındakı tarixi fərqləri vurğulayarkən çox doğru olaraq zahidliyi İslam dininin erkən dövrləri ilə əlaqələndirir və bu həyat tərzinin əsas prinsiplərindən bəhs edir. Bu fəsildə Əttarın əsərləri əsasında kamil insanın xüsusiyyətləri də araşdırılır.

Orta əsr təsəvvüf ədəbiyyatının parlaq nümunələrindən biri kimi Əbu Səid Əbülxeyrə həsr olunmuş “Əsrar üt-tövhid”in əhəmiyyəti çox böyükdür və bu əsərin iddiaçı tərəfindən araşdırmaya cəlb edilməsi dissertasiya işinin elmi əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Bütün Xorasan və Mavəraənnəhr sufiləri arasında “Piri-Herat” kimi şöhrət tapan Xacə Abdullah Ənsarinin müsəccə nəslə yazılmış risalələri bu dövr təsəvvüf ədəbiyyatının ən dəyərli örnəkləri sırasında yer alır və iddiaçı tərəfindən araşdırmaya cəlb edilməsi təqdirəlayiqdir.

Dissertasiyanın “XIII əsrin II yarısında farsdilli sufi ədəbiyyatının çiçəklənməsi. Cəlaləddin Rumi” adlı IV fəslində Cəlaləddin Ruminin “Fihi ma fihi” və böyük sufi ensiklopediyası hesab edilən “Məsnəviye-Mənəvi” əsərindən bəhs edilir.

Bildiyimiz kimi, təsəvvüfün sonrakı inkişaf mərhələsi “vəhdət-i vücud” təlimi ilə bağlıdır. “Vəhdət-i vücud” – İslam fəlsəfəsində hər şeyin bir Vahid Varlıqla əlaqəli olduğunu bəyan edən bir konsepsiyadır. Bu fəlsəfi təlim Mövlana Cəlaləddin Rumi kimi böyük sufilərin yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. Bu doktrinanın yaradıcısı XII–XIII əsrlərdə yaşamış və İslam sufi fəlsəfəsinin ən böyük nümayəndələrindən biri olmuş İbn Ərəbidir. Bu təlimə görə, bütün varlıq Allah tərəfindən yaradılmışdır və hər şey Allahın təcəllisi, yəni Onun Kainatda təzahürüdür.

Mövlana Cəlaləddin Rumi də öz əsərlərində bu konsepsiyayı müxtəlif şəkillərdə bəyan etmiş, ilahi eşq anlayışını “vəhdəti-vücud” fəlsəfəsi əsasında izah etmişdir. Ruminin “Məsnəvi-ye mənəvi” əsəri bu konsepsiyanın ən gözəl təzahürüdür.

Dissertasiyanın Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün əhəmiyyət kəsb edən hissələrindən biri “Azərbaycanın orta əsrlərdə (X–XII əsrlər) sufi ədəbiyyatı” adlı V fəslidir. Bu fəsildə Əbu Abdullah Bakuyi, Şihabəddin Sührəvərdi və Eynəlquzat Həmədəni kimi böyük sufi mütəfəkkirlərinin bədii-fəlsəfi irsi araşdırılır. İlk dəfə olaraq erkən sufi ədəbiyyatının təmsilçisi kimi Baba Kuhinin şeir və nəsr yaradıcılığının, Şihabəddin Sührəvərdinin yeddi farsdilli risaləsinin, Eynəlquzat Həmədəninin “Zübdətül-Həqayiq” və “Təmhidat” əsərlərinin tədqiqata cəlb olunması dissertasiya işinin diqqətəlayiq məziyyətlərindəndir.

“Nəticə” hissəsində iddiaçının əldə etdiyi elmi qənaətlər 21 bənddə ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiya boyunca Sənayi Qəznəvi, Fəridəddin Əttar və Cəlaləddin Rumi farsdilli ədəbiyyatda təsəvvüf poeziyasının təməlini qoyan üç böyük şəxsiyyət kimi yad olunur, onların yaratdıqları əsərlər geniş təhlil edilir.

Dissertasiyanın müxtəlif fəsillərində farsdilli sufi ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərən mütəfəkkir sufi alimlərdən Əbu Səid Əbülxeyr, Eynəlquzat Həmədani, Şihabəddin Sührəvərdinin yaradıcılığı ətrafı tədqiq edilmişdir.

İddiaçı Aygün Əjdər qızı Əlizadənin 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı) ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması və inkişafı (X–XIII əsrlər)” adlı doktorluq dissertasiyası Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi əsərlərin yazılması haqqında Əsasnamənin tələblərinə uyğun şəkildə yazılmışdır. Dissertasiya işinin adı, strukturu və təsnifatı mövzunu əhatə edir və iddia olunan Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı) ixtisasına tam uyğundur.

2. Sufizmlə bağlı mənbələr əsasında araşdırmalarda nəzəri səviyyənin yüksəldilməsi vacibliyi

Təsəvvüf irsini araşdırmaq, xüsusən bu istiqamətin farsdilli poeziyada oturuşması yolunda mühüm sayılan tarixi dövrdə prosesləri izləməyə həsr edilmiş “Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması və inkişafı (X–XIII əsrlər)” adlı dissertasiyada müşahidə olunan bir sıra məqamlar bu qəbil bir qisim başqa tədqiqlərə də aiddir. Ona görə də belə qənaətlərin bölüşülməsi bu biçimli əsərlərin kitablaşaraq geniş auditoriyaya təqdimi zamanı faydalı ola bilər. Ona görə də məziyyətlərindən bəhs etdiyimiz dissertasiyanın sual doğuran bir sıra məqamları ilə əlaqədar və əsərin elmlər doktoru kimi yüksək alimlik dərəcəsinə layiqliyinin umulan parametrləri ətrafında qənaətlərimizi diqqətə çatdırırıq.

1. İrəlidə də qeyd etdiyimiz kimi, bu dissertasiyanın aktuallığı və əhəmiyyəti ilk növbədə sufizmin klassik Azərbaycan ədəbiyyatındakı inkarolunmaz mövqeyi ilə müəyyənləşir. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyası irfani düşüncə ilə nəfəs alır; təsəvvüf, onun məqam və hallarını, kamil insan konsepsiyasını, rəmz və simvollarını bilmədən klassik irsimizi araşdırmaq mümkün deyil. Dissertasiya farsdilli ədəbiyyatımızı araşdıran bir tədqiqat işi kimi bu sahədə mövcud olan boşluqları doldurmağa cəhd edir. Digər tərəfdən, dissertasiyanın tədqiqat obyektini olan XI–XIII əsrlər mühüm tarixi hadisələrlə zəngindir, xüsusilə monqol-tatar hücumları və bu fəlakət müstəvisində sufizmin İslam mədəniyyətini qoruyub inkişaf etdirmək kimi mühüm missiyası nəzərə alınmalıdır. Əlavə edək ki, tədqiq edilən ədəbi-mədəni dövr əqli inkişafın, mədəni yüksəlişin sıçrayışları, bir sözlə, Şərq intibahının yaranması ilə diqqəti cəlb edir. Bu intibah X əsrdə ərəb dünyasında başlamış, sonrakı əsrlərdə farsdilli ərazilərə yayılmışdır. Bütün bunlar dissertasiyanın aktuallığını şərtləndirən amillərdir.

Bunlar mütləq üzərində dayanılmalı məqamlardır. Lakin dissertant bütün bunları qeyd etmədən təsəvvüf ədəbiyyatının insanların əxlaq və mənəviyyatına müsbət təsirini vurğulamaqla kifayətlənir.

2. Etiraf edək ki, son zamanlar ölkəmizdə humanitar elmlərin inkişafında bir gerilik müşahidə olunur. Axır vaxtlar opponentlik etdiyim bəzi dissertasiyalarda kobud şəkildə mövzudan yayınmaların şahidi olmuşam. Məsələn, ərəb ədəbiyyatından, yaxud mətnşünaslıqdan, ya farsdilli poeziyadan müdafiə ediləcək bir dissertasiyada konkret

mövzu əvəzinə dissertantın əlinə keçən əlaqəsiz materialların əks olunması baş verə bilər. Humanitar istiqamətli dissertasiyalar elə bir vəziyyətdədir ki, sanki dissertantlar əsərlərini heç kimin oxumayacağına əmin olub rastlarına gələn konkret bağlantısı və məntiqi vəhdəti olmayan materialları tədqiqat işinə daxil edirlər.

Əlbəttə, bu, yolverilməz haldır. Belə yazmaq da, onlara bunca laqeyd münasibət də. Necə olur ki, bu cür dissertasiyalar ilkin müzakirədən, seminardan keçir, hətta sonda təsdiq olunur?!

Təqdim olunan dissertasiyada bu vəziyyət müşahidə olunmur. Yəni dissertant elə öz mövzusunun işləyib. Ancaq şükür etməkcün, əlbəttə, bu, azdır.

3. Dissertasiyada X–XIII əsrlərdə yaranmış sufi ədəbiyyatının böyük bir qismi tədqiqata cəlb olunub. Burada dissertantın həmin əsərləri başa düşməsi, bir sıra tərcümələr etməsi təqdirəlayiqdir. Bu əsərlərin böyük bir hissəsi dissertantdan əvvəl də tədqiq edilsə də, mənbələr üzərində iş həmişə diqqətəlayiqdir. Mənbələri bilmədən orta əsrlərin dini-mistik düşüncəsi ilə formalaşmış ədəbi prosesləri izləmək mümkün deyil.

Hətta bir sıra mənbələr dissertasiyada müasir elmin tələblərinə cavab verəcək səviyyədə lazımi təhlilə məruz qalmasa da, onların gündəmə gətirilməsi gələcəkdə daha mükəmməl bir tərzdə öyrənilməsinə təkan verə bilər. Gənc tədqiqatçılar bu dissertasiyadakı maraqlı ilkin mənbə məlumatlarını öz tədqiqatları üçün mövzu seçə bilərlər.

4. Dissertant farsdilli ədəbiyyatda sufizmin yaranması və təşəkkülü kimi mühüm bir mövzuya, haqlı olaraq, onun klassik ərəb ədəbiyyatındakı qaynaqlarını araşdırmaqla başlayır. “Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması” adlanan birinci fəslin birinci və ikinci paragraflarında belə bir cəhd edilir (Əlizadə, 2024a: 12-42)¹. (1-ci paragraf “Sufizmin İslamda mistik cərəyan kimi yaranması, 2-ci paragraf “Klassik ərəbdilli sufi risalələri adlanır).

Amma dissertasiyanın ilk hissələrindən sistemli təhlil əvəzinə xaos qarmaqarışıq məlumatlar yığını ilə üzləşirik. Mən ilk növbədə orta əsr mənbələrini, təzkirə üslubunu xatırladan belə systemsiz məlumat yığınının səbəbini araşdırmağa çalışdım.

Məlumdur ki, hər bir elmi tədqiqat istifadə etdiyi ədəbiyyatla, onların analitik-müqayisəli təhlili ilə ərsəyə gəlir. Hər bir tədqiqatçı mövzu ilə əlaqəli özündən əvvəl deyilən fikirlərə münasibət bildirməlidir. Elmi əsər məhz bu cür cilalanır, çoxsaylı fikir və mülahizələrdən bəhrələnib öz yeniliyini nümayiş etdirir.

5. Aygün Əlizadənin dissertasiyasının ilk səhifələrindən özünü göstərən səliqəsizliyi, orta əsr mənbələrinə xas xaos məlumat yığınına görə bunun nədən qaynaqlandığını anlamaq üçün dissertasiyanın ədəbiyyat siyahısına nəzər saldıq. Dissertasiyada sayı 423 olan, ilk baxışda möhtəşəm görünən ədəbiyyat siyahısı vardır. Ancaq həmin ədəbiyyat siyahısı ümumən biblioqrafiya səciyyəsi daşıyır, əksinə dissertasiyada bilavasitə istinad yoxdur, çıxarılan nəticə budur ki, ümumi siyahı konkret istinadlar nəzərə alınarsa, heç əslində 100-ü aşmadığı halda süni surətdə uzadılıb, şişirdilib.

6. Dissertant özünün 76 yazısını ədəbiyyat siyahısına daxil edib. Bu siyahıda cəmi bir səhifəlik tezlərə də rast gəlmək olar. Azərbaycan dilində 58, türk dilində 1, rus dilində 2, ingilis dilində 7, fars dilində 8 yazı dissertantın özünə məxsusdur.

7. Dissertasiya işləri elmi-tədqiqat xarakterli olduğundan burada qeyri-elmi internet saytlarına, xüsusilə bloq yazılarına yer vermək olmaz.

¹ Bundan sonra sadəcə səhifə göstəriləcəkdir.

Təəssüf ki, dissertant internet resursları ilə işdə bu məsələni nəzərə almır. Məsələn: dissertasiyanın ədəbiyyat siyahısında 82-dən 91-dək sıralanmış əsərlər Məsiəğa Məhəmmədinin bloq yazılarından ibarətdir.

8. Dissertasiyanın ədəbiyyat siyahısının istifadə olunmuş ədəbiyyatı əks etdirməsi böyük şübhə doğurur. Məsələn, rus dilində olan ədəbiyyata nəzər salaq: burada 42 əsər vardır. Onlardan böyük əksəriyyəti dissertasiyada əks olunmur. Dissertant Baxtin, Braginski, Qrintser (Гринцер), Doroşenko, Jirmunski, İvanov, Kniş, Lixaçov, Meletinski, Musulmankulov, Propp, Ripka, Starikov, Sumbatzadə, Trimingem, Filştinski, Frolov, Şidfar kimi müəlliflərin əsərləri ilə tanışlıq nümayiş etdirmir. Halbuki o, bu əsərləri oxumuş olsaydı, əsəri elmi-nəzəri cəhətdən mükəmməl olardı.

9. Dissertasiyada rusdilli ədəbiyyatdan biri fars dilindən tərcümə olmaqla dördünə müraciət edilib. Burada yalnız Mehdi Kazımova və Bertelsin siyahıdakı 3 əsərindən ikisinə istinad vardır. Qalan əsərlərdən dissertantın xəbəri yoxdur.

10. Əsərdə sufizmə dair ingilisdilli tədqiqatlara, monoqrafiya və məqalələrə rast gəlmirik. İngilis dilində ədəbiyyat, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Burada 12 əsərdən beşi ərəb və fars dillərindən ingilis dilinə tərcümədir, qalan 7 əsər dissertantın özünə məxsusdur.

11. Məlumdur ki, qlobal dünyada elmi tədqiqatlar da qloballaşır. Sufizmlə bağlı ingilisdilli müəlliflərin aşağıdakı əsərləri ilə tanış olmadan bu cərəyan barədə mülahizə yürütmək çətindir. Həm də baxılması, mütləq istinad edilməsi vacib olan bu kitablar əlçatan bir yerdədir. Heç kitabxanalara getməyə də lüzum yoxdur, sadəcə internet resurslarına mövzunu bilərək axtarışa girəndə mühüm mənbələr elə dərhal özləri çıxır:

1) Bashir, Shahzad. (2011). *Sufi bodies: Religion and Society in Medieval Islam*.

Elektron resurs: <https://archive.org/details/sufibodiesreligi0000bash/page/n5/mode/2up>

2) Chittick, C. William. (1989). *The Sufi Path of Knowledge*.

Elektron resurs: <https://reverthelp.com/wp-content/uploads/2019/05/The-Sufi-Path-Of-Knowledge-William-C.-Chittick-compressed.pdf>

3) Corbin, Henri. (1998). *Alone with the Alone*.

Elektron resurs: <https://archive.org/details/alonewithaloney0000corb>

4) Ernst, W. Carl. (1950). *The Shambhala Guide to Sufism*.

Elektron resurs: https://archive.org/details/isbn_9781570621802

5) Ernst, W. Carl. (1985). *Words of Ecstasy in Sufism*.

Elektron resurs:

<https://ia804507.us.archive.org/16/items/words-of-ecstasy/Words%20of%20Ecstasy%20in%20Sufism%20by%20Carl%20W.%20Ernst.pdf>

6) Karamustafa, Ahmet. (2007). *Sufism: the formative period*.

Elektron resurs:

https://ia801706.us.archive.org/11/items/KaramustafaSufism.TheFormativePeriod/Karamustafa_Sufism.-The-Formative-Period.pdf

7) Knysh, Alexander. (2000). *Islamic Mysticism, a Short History*.

Elektron resurs: <https://www.scribd.com/document/312502058/Knysh-Alexander-Islamic-Mysticism-a-Short-History>

8) Lawrence, B. Bruce. (2002). *Sufi Martyrs of Love*.

Elektron resurs: <https://archive.org/details/sufimartyrsoflov0000erns>

9) Lings, D. Martin. (1975). *What is Sufism?*

Elektron resurs:

<https://dn721603.ca.archive.org/0/items/WhatIsSufism-martinLings/WhatIsSufism.pdf>

10) Levis, Franklin. (2000). *Rumi, Past and Present*.

Elektron resurs:

http://archive.org/stream/rumi-past-and-present/Rumi%20-%20Past%20and%20Present%2C%20East%20and%20West%20%E2%80%94The%20Life%2C%20Teachings%2C%20and%20Poetry%20of%20Jal%C3%A2l%20Al-Din%20Rumi_djvu.txt

11) Milani, Milad. (2021). *Sufism in the secret History of Persia* (əsərdə sufizmin qədim İran inancları, zərdüştlük, mitraizm və s. ilə bağlılığı öyrənilir).

Elektron resurs:

https://www.researchgate.net/publication/321265032_Sufism_in_the_Secret_History_of_Persia

12) Mirkasimov, Orkhan. (2015). *Words of Power*.

Elektron resurs: <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/101407>

13) Morrissey, Fitzroy. (2020). *Sufism and the Perfect Human (from Ibn `Arabi to al-Jili)*.

Elektron resurs: <https://www.scribd.com/document/609685495/sufism-and-the-perfect-human-from-ibn-arab-to-al-jl-9780367426729-9781003003335-compress>

14) Nasr, Seyyed Hossein. (1972). *Sufi essays*.

Elektron resurs: https://archive.org/details/sufiessays0000seyy_k8w9

15) Nasr, Seyyed Hossein. (1989). *Islamic Spirituality. Foundations*.

Elektron resurs:

https://archive.org/stream/IslamicSpiritualityByNasr/Islamic%20Spirituality%20by%20Nasr_djvu.txt

16) Nicholson, A.Reynold. (1914). *The Mystics of Islam*.

Elektron resurs:

<https://ia601307.us.archive.org/21/items/cu31924074296231/cu31924074296231.pdf>

17) Nicholson, Reynold. (1950). *Rumi Poet and Mystic*.

Elektron resurs:

https://ia601807.us.archive.org/11/items/rumipoetandmystic/Rumi_Poet_and_Mystic.pdf

18) Schimmel, Annemarie. (1975). *Mystical Dimensions of Islam*.

Elektron resurs: <https://archive.org/details/x-mystical-dimensions-of-islam>

19) Sells, A.Michael. (1996). *Early Islamic Mysticism: Sufi, Qur'an, Miraj, poetic and theological writings*.

Elektron resurs:

<https://archive.org/details/earlyislamicmyst0000unse/page/n5/mode/2up>

20) Sells, A.Michael. (1994). *Mystical Language of Unsayings*.

Elektron resurs: <https://archive.org/details/mysticallanguage0000sell>

21) Ritter, Helmut. (2003). *The Ocean of the Soul: Man, the World and God in the Stories of Farid al-Din Attar*.

Elektron resurs:

https://archive.org/stream/HellmutRitterTheOceanOfTheSoul.ManTheWorldAndGodInTheStoriesOfFaridAlDinAttar/Hellmut+Ritter+-+The+Ocean+of+the+Soul.+Man%2C+the+World+and+God+in+the+Stories+of+Farid+al-Din+Attar_djvu.txt

Və belə mövzulardan yazarkən yan keçilməsi mümkünsüz olan, oxşar mövzularda araşdırma aparmış ciddi alimlərin müraciətsiz ötürmədiyi bu kitablardan müəllifin yararlanmaması, təbii ki, təqdim olunan işin səviyyəsinə təsirini göstərməyə bilməzdi. Yəni bu səviyyəli əsərlərə biganə qalaraq səviyyəli iş yazmaq olmur.

Bu siyahını hələ xeyli uzatmaq olar. Bu qədər əsərə etinasız yanaşmaq ona bənzəyir ki, müasir insan Popovu bəyənməyib öz radiosunu, Edisonu bəyənməyib öz elektrik lampasını yaratmağa uğursuz cəhdlər edir. Bəlkə bu da mümkündür. Ancaq mövzu üzrə kifayət qədər dərin peşəkar səviyyəyə malik olduğun təqdirdə. Yuxarıda adları sadalanan müəlliflər sufizmin qaynaqları, yaranması, formalaşması, təkamülü barədə dəyərli mülahizələr söyləmişlər. Onları bilmədən böyük yola çıxmaq olmaz.

12. Dissertantın Azərbaycan dilindəki ədəbiyyat siyahısı barədə də eyni fikirləri söyləyə bilərik. Bir sıra tədqiqatçılar tamamilə unudulub və ya adları siyahıya salınsa da, istifadə edilməyib. Başqa sözlə, Azərbaycan dilində olan əsərlərin böyük bir qismi ilə tanışlıq nümayiş edilməyib, onlara istinadlar yoxdur.

13. Dissertant bütün diqqətini zahirən mənbələrə yönəldib, elmi-tədqiqat əsərlərinə açıq saymazyanalıq göstərir. Əlbəttə, belə etmək olar. O halda ki, sizin özünüzdən etinasız yaşadığınız artıq klassikləşmiş olan nəzəri mənbələrə yaxınlaşacaq qədər gücünüz ola. Belə bir səriştə və güc isə yoxdur. Bunu önümüzdəki tədqiqatın bütün mətni göstərir.

Ona görə də dissertasiyanın mətni müasir dövrün yüksək elmi tələblərinə cavab verən tədqiqat olmaqdan çıxıb orta əsr mənbəsi, həm də kamil deyil, bəsit təzkirə təsiri bağışlayır. Orta əsr mənbələrinə belə bir cəhət xasdır: bu əsərlərdə heç bir analitik təhlil olmadan bir məfhum barədə müxtəlif müəlliflərin fikri cəmlənib əks olunur. Biz məhz bu metodologiyayı – qarmaqarışlıq, xotik məlumatlar yığınınu bu dissertasiyada görürük.

14. Dissertasiyanın bəzi hissələri konkret bir mənbənin tərcüməsi təsiri bağışlayır. Məsələn, Hucviri, Ənsari ilə bağlı hissələr.

15. Dissertant təzkirə müəllifləri kimi qarşısına çıxan məlumatları, mənbə materialını bir yerə cəmləyir, onlar arasında müqayisə aparmır, bu və ya digər fikrin haradan qaynaqlandığını, hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını göstərmir. Tədqiqatda cəmlənən məlumatlar nəzəri təhlildən, müqayisəli analizdən keçmir, nəticədə dissertasiya özü orta əsrlərin elmi müstəvisinə qayıtmış olur. Bunun səbəbi dissertantın özünü ciddi mövzunu araşdırma bilməyə yetəncə hazırlamaması, sufizmlə bağlı Azərbaycan, rus, ingilis dillərində olan nəzəri ədəbiyyatdan xəbərsizliyidir.

16. Məhz nəzəri ədəbiyyata biganəlik nəticəsində dissertant yazır: *“Azərbaycanda Şihabəddin Sührəvərdi daha çox böyük filosof kimi tanınır. Onun fars və ərəb dillərində qələmə aldığı sufi nəsr nümunələri, demək olar ki, unudulur”* (səh. 4).

Müəllif bu haqda uzaqda yox, elə Azərbaycanın özündə dissertasiyaların, kitabların, çoxsaylı məqalələrin olmasından doğrudanmı xəbərsizdir?

Şihabəddin Sührəvərdi əl-Məqtulun əsərləri görkəmli alimlər (Məmmədov, 1978; Məmmədov, 1994; Məmmədov, 2009; Mahmudov, 1983; Zakirqızı, 2010) tərəfindən araşdırılıb, kitablar da çıxıb.

Əcnəbi şərqşünaslıqda isə John Walbridge (2004; 1999), Henry Corbin (1971), Matthew Kapstein (2004) və b. Sührəvərdi irsinə əsərlər həsr etmişlər.

17. Dissertant “Sufi ədəbiyyatının simvolik dili” (fəsil 3, paraqraf 3) bölməsini də orta əsrlərə xas olan bir tərzdə izah edib bu cür rəmzi üslubun əsl səbəbini göstərmir. Onun fikrincə, simvolik dilin yaranmasına səbəb “müərrəd mənaya malik ərəb sözlərinin” fars sufi ədəbiyyatında işlənməsidir.

Sonra dissertant sufi ədəbiyyatında bu sözlərin izahının verilməsi məsələsinə toxunur. Bu izah və yozmalar, əlbəttə, ciddi qəbul edilə bilməz.

18. *"Bu üslubun yaranmasına səbəb nədir?"* (səh. 161) sualını verən dissertant yenə də salıqların, ariflərin Quranı, hədisləri bilməsini qeyd edir, Əttardan misal çəkir və s. Dissertant sadə bir həqiqəti unudur ki, sufizm mistik cərəyandır və sirr saxlamaq, susmaq, danışanda isə, Nəsiminin dediyi kimi, hüd-hüd dili, quş dili ilə, yəni rəmzlərlə danışmaq pifaqorçuluqdan bu yana mistik cərəyanların əsas xüsusiyyətidir. Təbii ki, dissertant Şihabəddin Sührəvərdir, Fəridəddin Əttar barədə kənardakılar bir yana, Azərbaycanda çıxmış monoqrafik tədqiqatlardan xəbərsizdir. Nəzakət Məmmədlinin (2022) 380 səhifəlik monoqrafiyasının dörd fəslində araşdırdığımız dissertasiyanın müraciət etməli olduğu və istifadə edilərdisə, fayda görəcəyi məqamlar bollucadır. Elmi mötəbərlik zəruri edir ki, bilərəkdən, ya bilməzlikdən mövzu ilə birbaşa bağlı olan, özü də bunca yaxın bir zamanda yaranmış əsərlərdən yan keçməyəsən.

19. Dissertasiyanın "Giriş" hissəsində qarşıya qoyulan bəzi məsələlər maraqlı doğursa da, onlar dissertasiyada öz əksini tapmır.

Məsələn, səh. 8-də deyilir: *"Qədim inanclar farsdilli sufi ədəbiyyatının yaranmasına təsir göstərmişdir"*.

Biz bu vacib məsələyə ayrıca paraqraf həsr ediləcəyini gözləyirdik, amma bu, dissertasiyada unudulur, halbuki sufizm dini-mistik cərəyan olaraq İslamdan qaynaqlansa da, onun zərdüştlük, buddizm, xristianlıq, hətta türk şamanizmi ilə bağlı tərəfləri zaman-zaman tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Dissertant təsəvvüflə bağlı nəzəri ədəbiyyatla tanış olmadığından bu məsələyə heç məhəl qoymur. Təəssüf ki, dissertant təsvirçiliyə meyil edib əsər boyu müqayisəli-analitik təhlillərdən çəkinir.

20. Dissertant ərəbdilli sufi ədəbiyyatını nədənsə bu dildə olan risalələrlə məhdudlaşdırır. Halbuki ərəb ədəbiyyatında bu risalələrdən öncə güclü poetik irs yaranmışdır. Rabiə əl-Ədəviyyə, Zün-Nun əl-Misri, Həllac Mənsur, İbn əl-Farid sufi poeziyasının ilk nümunələrini yaratmış, bu istiqamət İbn Ərəbinin "Tərcüman əl-Əşvaq" əsərində güclənmişdir.

Dissertant bu məsələlərlə bağlı nəinki xaricdə, ölkəmizin özündə belə mövcud olan əsərlərə saymazyanalıq nümayiş etdirib təzkirəsayağı bir iş təqdim edir. Belə yanaşma isə qəbuledilməzdir. Elmi səliqə bunu mütləq şəkildə tələb edir.

Heç uzağa getməyək, gözünüzün qarşısında olanlar var axı!

Məsələn, irfani düşüncə ilə bağlı bir sıra əsərləri olan Səadət Şıxıyevanın, ərəb sufi ədəbiyyatına böyük bir fəsil həsr etmiş Aida Qasımovanın, farsdilli ədəbiyyatımızın dəyərli tədqiqatçısı Nüşabə Araslının, Şihabəddin Sührəvərdir yaradıcılığı barədə "Springer" kimi yüksək səviyyəli nəşriyyatda monoqrafiya nəşr etdirmiş Səlahəddin Xəlilovun əsərlərini, özünün "Ərəbcə yazmış azərbaycanlı ədib və şairlər" əsərində Şihabəddin Sührəvərdirə və Eynəlqüzat Həmədaniyə ayrıca fəsillər həsr etmiş Malik Mahmudovun yaradıcılığını, ən əsası isə ədəbiyyatşünaslıq elmimizin inkişafında böyük rolu olmuş Həmid Araslı, Salman Mümtaz, Qafar Kəndli, Əliyar Səfərli və başqalarını unudulmuş görürük.

21. Nəzəri ədəbiyyatdan uzaq olması səbəbindən dissertantın mülahizə və qənaətlərində yanlışlıq, bəsitlik nəzərə çarpır. Məsələn, səh. 16-da deyilir: *"Biz ərəb xilafətinə qarşı olan insanları üç qrupa bölə bilərik: imamlar, digər xalqların qiyamçıları və sufilər"*.

Qeyd edək ki:

a) İslam tarixində İmam Hüseyndən başqa heç bir imam üsyan etməyib. Abbasilər dövründə şiə imamları ilə xəlifələr arasında yaxınlaşmalar da olub;

b) Sufilərin böyük əksəriyyəti müxalifətçilik fikrindən uzaq olub.

Ekstremist sufi Həllac Mənsurla yanaşı, mötədil sufilər də çox olub ki, onlar hakimiyyətə qarşı çıxmayıb (məsələn, Cüneyd Bağdadi).

Qiyamçılar isə yalnız başqa xalqların nümayəndələri olmayıb. Məsələn, xaricilər, zübeyrilər ərəb olub və xilafətə qarşı çıxıblar.

22. Dissertasiyada səh. 16-da deyilir: *“Dini qaydalara riayət olunmamasına görə ərəb xəlifələrinə qarşı müxalifətdə olmaq imam və sufilərin oxşar cəhətləri idi”*.

Bu, olduqca bəsit bir müqayisədir. Təsəvvüfə şüəliyə yaxınlaşdıran bir sıra nəzəri məsələlər var:

a) Hər iki cərəyan Quranın batini şərhini əsas götürür.

b) Hər iki cərəyan “Xatəm əl-Ənbiya” məsələsinə, yəni Hz. Məhəmməddən sonra İlahi vəhyin kəsilməsinə fərqli yanaşır.

Şüələrə görə, peyğəmbərdən sonra imamlara, sufilərə görə isə övliyalara gizli elmlər nazil olur.

c) Sufilər arasında dini qaydalara əməl etməyən cərəyanlar da olub. Məsələn, mələməti sufiləri.

d) İmam əl-Ğəzali isə sufizmlə ortodoks sünni məzhəbini yaxınlaşdırmağa çalışmışdır.

23. Daha sonra dissertant yazır: *“Onlar azğınlaşmış xəlifələrə dərs vermək üçün nə qiyam edir, nə də ətraflarına insan toplayırdılar”* (səh. 16).

Daha bir yanlış mülahizədir. Həllac Mənsur Bağdad küçələrinə çıxarkən minlərlə insan onun ardınca gəlirdi. Məhz bu hal, ətrafına adamlar yığması və zənci üsyanı ilə əlaqədə bilinməsi onun edamına səbəb olur.

Sufizmi siyasi alət edən döyüşkən dəstələrə misal olaraq Səfəvi qızılbaşlarını göstərə bilərik. Yəni sufizm vahid, bəsit, gününü ibadətdə keçirən insanları təmsil edən yeknəsəq cərəyan olmayıb. Onun çoxlu qolları, bir-birini inkar edən təriqətləri olub. Sərbədar hərəkətini xatırlamağımız da yerinə düşər.

Buna görə də sufilər, dissertantın iddia etdiyi kimi, “passiv müxalifət” (səh. 19) deyildilər. Onlar arasından zındıqlar, qiyamçılar da çıxmışdır.

31. Səh.45-də dissertant ərəb sufi nəsr əsərlərinin əsas xüsusiyyətlərini belə təqdim edir:

1) Quran ayə və hədislərə üstünlük verilməsi (Qeyd edək ki, bu, yalnız ərəb sufi risalələrinə deyil, ümumiyyətlə, orta əsrlər müsəlman ədəbiyyatına xas cəhətdir).

2) Şeir parçalarından istifadə (Nəsr-nəzm növbələşməsi də, demək olar ki, bütün nəsr əsərlərində, hətta Quran təfsirlərində də özünü göstərir. Bu da sufi nəsrinin spesifik xüsusiyyəti ola bilməz).

32. Dissertasiyanın Fəridəddin Əttarla bağlı fəslində biz yaxın mövzuda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və çoxsaylı kitablar, məqalələr yazmış Nəzakət Məmmədli ilə polemika gözləyirdik, amma yenə də tam özünəqapanma görürük.

Bu, dözülməz haldır. Sağında-solundakı irihəcmli və tədqiq sahənlə bilavasitə bağlı nəşrləri belə görməzliyə vurmaq düz deyil. Ümumiyyətlə isə, Əttardan yazıb Helmut Ritterin “The ocean of the soul” (2003) əsərinə müraciət etməmək özü böyük qəbahətdir. Hələ mən fars dilində olan silsilə kitabları demirəm.

33. Əsərlə tanışlıqdan belə bir fikir hasil olur ki, dissertant öz rəhbəri ilə də kifayət qədər məsləhətləşməyib. Çünki prof. Mehdi Kazımov bu əsərlərə yetərinə bələddir.

34. Dissertant, ola bilər ki, dini cəhətdən möhkəm əqidəli olsun, amma elmi tədqiqatda əhli-beyt sevgisi, imam Əli məhəbbəti nümayiş etdirmək, hətta islami dəyərləri dönə-dönə tərifləmək olmaz, belə fərdi emosional yanaşmalar ciddi elmi əsərə

yaraşmır. Bütün bu sevgisini dissertant öz bloq yazılarında (əgər bloqu varsa), şəxsi yazışmalarında, facebook statuslarında əks etdirə bilər, lakin dissertasiya işləri etiqadla bağlı şəxsi mülahizə və düşüncələrin yeri deyil.

35. Dissertasiyanın Hucvirinin “Kəşf əl-Məhcub” əsərinə həsr edilən hissəsində yalnız bir ədəbiyyata, əsərin özünə (Əlizadə, 2024a: 407 sayılı ədəbiyyat) müraciət edilir.

Dissertant böyük bir fəslə mənbələr əsasında qurub dünya şərqsünaslıq elminin bu sahədəki töhfələrinə toxunmur. Xüsusilə “Kəşf əl-Məhcub”u ingilis dilinə çevirmiş Reynold Nicholsona müraciət edilməməsi təəssüf doğurur.

36. İkinci fəslin Ənsariyə həsr edilmiş paraqrafında və digər bölmələrdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur. Belə ki, dissertant heç bir ədəbiyyata müraciət etmədən oxucunu mənbəyə, yəni dissertasiyanın “Əlavə” hissəsinə baxmağa yönəlir.

Əgər oxucu fəsillərdə əlavələrə müraciət edəcəksə, fəsillər elə əlavələrin əlavəsi olmurmu?

Əgər əlavələr dissertasiyanın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilirsə, onda bu icazə verilən həcm həddlərindən kənara çıxmaq həddinə çatır.

37. Digər tərəfdən, dissertasiya işlərində əlavələrin elmi tədqiqata qatılması heç də düzgün deyil. Tədqiqatçı öz fikrini dissertasiyada əhatə etməli, “bax əlavəyə!” kimi göstərişlər verməməlidir. Təəssüf ki, dissertasiya boyu müəllif düz 76 dəfə əlavə hissəsinə istinad verir ki, bu, düzgün deyil.

38. Dissertasiyada ayrı-ayrı müəlliflərin tərcümə-yi halı ilə bağlı hissələrdə heç bir ədəbiyyata istinad edilmir. Halbuki belə istinadlar mütləqdir. Əks təqdirdə bu, mənim-səmə hesab edilə bilər. Dissertantın bu məlumatları haradan əxz etməsi qaranlıq qalır.

39. Bloq yazılarını, elmdən uzaq saytları ədəbiyyat siyahısına daxil edən dissertant hər bir şərqsünasın əsas mənbəsi sayılan İslam Ensiklopediyasına (BRİLL nəşriyyatı), xüsusilə onun ikinci və üçüncü nəşrlərinə belə müraciət etmir. Bundan əlavə, dissertasiyada aşağıdakı vacib ensiklopediyaları da görmürük:

- 1) İslam Ansiklopedisi (Türkiyə Diyanət vəqfi);
- 2) Iranica (İranica fondunun rəsmi saytı);
- 3) Stanford Encyclopedia of Philosophy.

Dissertant bu ensiklopediyalardan istifadə etsəydi, onların təqdim etdiyi ədəbiyyat siyahısından da bəhrələndi.

40. Dissertasiyada çoxsaylı kompüter xətalrı, adların yazılışında səhvlər var. Məni ən çox məyus edən Əbu Əli ibn Sinanın adının tədqiqat boyu “Əbu Əli Sina” kimi verilməsi oldu.

Dissertasiyanın müdafiəyə hazır olması, münsiflər qabağına çıxarılmasından öncə bütün bu işlər görülməli idi. Həm də hətta indiki mərhələdə, müdafiədə deyil, bu irad ən ilkin müzakirə mərhələsində tutulmalı, islah da edilməli idi. Bunlar edilmirsə, demək, dissertasiya hələ nüdafiəyə buraxılmağa hazır deyil.

Onda sual yaranır ki, ümumən dissertasiyalar ilkin müzakirələrdə oxunurmu, nöqsanlar göstərilirmi və əgər belə olmuş olsaydı, sonda indiki vəziyyət yaranardı?

41. Dil, üslub məsələlərinə toxunmuşkən, bu baxımdan prinsipial olan bir məqama diqqət yönəldək. “Sufi ədəbiyyatı” və “təsəvvüf ədəbiyyatı” deyimləri identik deyil. Dissertasiyanın sərlövhəsindəki və içindəki “sufi ədəbiyyatı” ifadəsini uğurlu hesab etmirik, fikrimizcə, burada “təsəvvüf ədəbiyyatı” işlətmək daha münasib idi. Çünki ikinci deyim bu ədəbiyyatın bilavasitə təfəkkür cərəyanına bağlılığını nişan verir.

42. Təsəvvüf İslam və Şərq fəlsəfəsinin ən mühüm qollarından biridir. Dissertasiya boyunca bu hərəkatın daha çox mədəni-ictimai və ədəbi bir hərəkat kimi təqdim edildiyi

müşahidə olunur, halbuki sufizm həm də fəlsəfi bir cərəyandır və onun əsas qaynaqlarından biri də qədim yunan və hind fəlsəfəsidir. Fikrimizcə, iddiaçı sufizmin yaranmasından danışarkən bunu qeyd etməli idi.

43. Farsdilli ədəbiyyatda “təsəvvüf” və “irfan” iki müstəqil termindir, dissertasiya işində ən çox sufizmdən bəhs olunur, bu iki istilahl arasındakı fərq aydın və ətraflı şəkildə izah edilməmişdir. Səh. 154-də irfani ədəbiyyatın xüsusiyyətlərindən qısa şəkildə bəhs olunsa da, bunu qənaətbəxş hesab etmirik.

44. İddiaçı sufi əsərlərinin ideya-mövzu, məzmun, bədii üslub və s. baxımından təsnifatından danışarkən belə bir cümlə işlədir: “*Sufi əsərlərinin mövzusunu əsasən səyahət (məna aləmi, insanın öz ruhu, daxilində səyahət) təşkil edir*” (səh. 71).

Fikrimizcə, əgər söhbət təsəvvüfdən gedirsə, iddiaçı burada “səyahət” əvəzinə “seyr ü süluk” ifadəsini işlətməli idi. Bu cür sufi istilahları adətən tərcümə edilmir, orijinalda olduğu kimi verilir.

45. İddiaçı diqqətsizlik və ya tələskənlik üzündən bəzi qrammatik və leksik xətalara yanaşı, əsər boyu xeyli üslubi yanlışlıqlara da yol vermiş, bəzən kontekstdə yerinə düşməyən söz və ifadələr işlətməmişdir. Misallara nəzər salaq:

a) “*İrfanın, xüsusilə irfanın əsasını eşq təşkil edir*” (səh. 104) – bu cür üslub pozuntusu, məna qarışıqlığı gülüş yaradan cümlələrdəndir.

b) “*Eşqin maddi təzahürü olan Quran*” (səh. 104) ifadəsində də iddiaçı sanki eşqin mücərrəd deyil, maddi bir anlayış olması fikrini irəli sürür. Təsəvvüf adətən eşqi mənəvi, ilahi məna daşıyan bir məfhum kimi izah edir, hətta onu ağıldan daha üstün tutur. Eşqin “maddi təzahürü” dedikdə iddiaçının nəyi nəzərdə tutduğu maraqlıdır.

c) “*Məhsətinin sonrakı beytlərdə beyt söyləməsi*” (səh. 114) cümləsi də yuxarıda sadaladığımız xətalardandır.

d) II fəslin 2-ci paragrafı “*Sufi poeziyasının ilk şairləri*” adlandırılıb, burada “şairləri” əvəzinə “nümayəndələri” yazmaq daha doğru olardı.

46. Əttarın “Təzkirət ül-övliya”sından verilmiş bu beytlərin tərcüməsində yanlışlığa yol verilmişdir:

47.

جان عود بود همیشه در مجمر ما
ما دوست کشیم و تو نداری سر ما

خونریز بود همیشه در کشور ما
داری سر ما و گرنه دور از بر ما

[*Xunriz bovəd həmişə dər keşvər-e ma,
Can ud bovəd həmişə dər məcmər-e ma,
Dari sər-e ma vo gər nə dur əz bər-e ma
Ma dustkoşim o to nədari sər-e ma*].

Məşhur sufi və zahid İbrahim Ədhəmə həsr olunmuş bu parçada “sər” sözü hər iki halda iddiaçının tərcümə etdiyi kimi “sirr” deyil, “baş” mənasında işlənmişdir.

Şeirdəki qafiyələr də bunu göstərir, belə ki, “keşvər”, “məcmər” və “bər”, təbii ki, “sər” sözü ilə həmqafiyə ola bilər. Şeir parçasından əvvəl verilmiş bu cümlə də dediklərimizi sübut edir:

هلا، ای ابراهیم! تو نیز سر این داری پای در نه، و الا دور شو.

(*Ey İbrahim! Sənin bu işə meylin varsa, ayaq bas, yoxsa, uzaqlaş*).

Səh. 162-də “Təzkirət ül-övliya”dan verilmiş parçada farscadan tərcümədə “شراب” – “şərabxar” deyil, “şərabxor” kimi yazılmalıdır.

48. Dissertasiyanın IV fəslində eşq məfhumunun tərfi, qüdsi hədislər (səh. 167, 240 və s.), ümumiyyətlə, dissertasiya boyunca rast gəlinən bir çox hədislər mötəbər mənbələrdən götürülməyib, dissertasiyada müxtəlif tədqiqatçıların əsərlərindən sitat kimi verilmişdir.

Belə hesab edirik ki, daha mükəmməl və orijinal qaynaqlara, mötəbər hədis kitablarına istinad verilməli idi, çünki burada söhbət böyük bir elmi-fəlsəfi cərəyanın təməl prinsiplərindən gedir. Məsələn, Əllamə Məclisinin “Bihar ül-ənvar”, Şeyx Tusinin “Təhziib ül-əhkam” və s. hədis toplularına müraciət etmək olardı. Bir məsələni də iddiaçının diqqətinə çatdırmaq istərdik ki, dissertasiyada Azərbaycan dilində tərcüməsi verilmiş hədislərin orijinalının da “Əlavələr” hissəsində verilməsi məqsədəuyğun olardı.

49. İddiaçı bir mənbəyə həddindən artıq istinad vermişdir, məsələn, Ziyaəddin Səccadinin “Müəddəmə bər məbani-ye erfən o təsəvvüf” kitabına 19 dəfə istinad edilib. Ümumiyyətlə, dissertasiya boyunca bir mənbəyə dəfələrlə istinad edilməsi elmi cəhətdən də xoşagəlməz hal kimi qəbul edilir.

50. Dördüncü fəslin Cəlaləddin Rumiyyə həsr olunmuş 1-ci paragrafında Foruzanfərin “Əhadis o qəsəs-e Məsnəvi” əsərinin istinad nömrəsi yanlışdır, 346 göstərilib, ədəbiyyat siyahısında isə 366-dır.

51. Dissertasiyanın V fəslində azərbaycanlı sufi şəxsiyyətlərdən, o cümlədən, Baba Kuhi Bakuyidən söhbət gedir. İddiaçı bu sufi mütəfəkkirindən söhbət açarkən onun kiçik qardaşı, bütün Şirvan və Arran sufilərinin şeyxi, Qələndəriyyə sufi təriqətinə mənsub Pir Hüseyn Şirvaninin adını çəkmir. Halbuki iddiaçının müraciət etdiyi mənbələrdə, həm “Tarix-i qozide”də, həm də “Məcmə ül-füsəha”da bu mətləbə aydın şəkildə işarə edilir. Zənnimizcə, Bakı-Şamaxı yolunda Pirsaat çayı sahilində tikilən və bu gün də insanların böyük maraqla ziyarət etdiyi Pir Hüseyn xanəqahında uyuyan Pir Hüseyn Şirvaninin adını xatırlatmaq yerinə düşərdi.

52. Digər bir iradımız təsəvvüf istilahlarının dissertasiya boyunca pərakəndə şəkildə verilməsi, sistemli qaydada şərh olunmaması ilə bağlıdır. Müəllif yeri gəldikcə bu terminləri müqayisələr apararaq açıqlamalar versə də, bu cür böyük həcmli bir işdə daha mükəmməl təsnifata və izaha ehtiyac duyulur.

53. Mövlana Cəlaləddin Rumiyyə danışırkən onun yaradıcılığında parlaq şəkildə təzahür edən “vəhdət-i vücud” konsepsiyasından və bu fəlsəfi doktrinanın yaradıcısı sayılan İbn Ərəbidən bəhs edilmir və ya bu məsələyə çox səthi yanaşılır.

54. Təsəvvüf alimlərinin əsərlərindən verilən sitatların sayı və həcmi həddindən artıq çoxdur. Fikrimizcə, bu sitatları ümumiləşdirmək həm işin həcminin azalmasına, həm də konkretləşdirməyə kömək edərdi.

55. Tərcümələrdə yanlışlar çoxdur. Bu, ayrı-ayrı sözlərin səhv tərcüməsindən tutmuş bütöv misraların qüsurlu çevirmələrinə qədər dissertasiya boyu müşahidə edilməkdədir. Məsələn, səh. 198-də farsca mətndəki “atəş” sözünü iddiaçı elə olduğu kimi saxlayır. Halbuki “atəş” Azərbaycan dilində odlu silahdan açılan atəşdir, farscadakı “atəş”sə dilimizdə “od”, “alov” kimi verilməlidir. Bir hal olsa, ötüb keçərdik, amma belə oxşar hallar tez-tez təkrarlanır.

Yaxud səh. 116-da misra: “*Yolgedən salikin yolu onun fikridir*” cümləsi orijinalı təhrif edən və mənanın dəyişməsinə gətirib çıxaran çevirmədir.

Yol gedən üçün yolun saliki onun fikridir. Mətnin fəlsəfi qatına sonacan enilmədiyindən digər misraların çevirmələrində də də oxşar hal meydana çıxır.

Ümumən, təsəvvüf fəlsəfəsinin mahiyyətinə filosof kimi bələd olmadan bu qəbil mətnləri çevirərkən belə yanlışların ortaya çıxması qaçılmazdır.

56. Ayrı-ayrı şeir parçalarının verilişində səhvlər, vəzn pozuntuları var.

İddiaçı əruzunu ən azı ritm səviyyəsində bilsəydi, bu xətalər olmazdı. Məsələn, səh. 170-də bunun əyani nümunəsi görünür və belə dəqiqsizliklər dissertasiya boyu müşahidə edilir.

57. Bir sıra mənbələr ədəbiyyat siyahısına salınsa da, yəqin ki, müəllif tərəfindən görülməyib və mətndə də istinad edilmir.

58. Səh. 330-dan 459-a qədər davam edən, əslində xırda şriftlə və daha az aralıqla yazıldığından az qala elə dissertasiyanın öz həcmində olan "Əlavələr" bölməsində əsas mətnə əlavə olmaq funksiyasına riayət edilmir, elə dissertasiyanın içərisindəki kimi təhlillər aparılır. Gələcəkdə bunları müstəqil monoqrafiyada etmək olar. Ancaq burada texniki şərtlərdən kənar çıxma kimi də qavranıla bilər. Belə halları müşahidə edən AAK ekspertləri dissertasiyanı adətən texniki baxış mərhələsində saxlayırlar, yaxud əsasnaməyə görə, hökmən saxlamalıdırlar. Belə olarkən yaxşı halda dissertasiyanın artıq mətn hissələrində ixtisarlar aparmaq və uyğun vəziyyətə salmaq üçün müddət verilir, yaxud iş təkrar müdafiyyəyə yönəldilir.

59. İddiaçının "Xüsusi nəticələr" kimi təqdim etdiyi hissədəki bir sıra müddəaları nəticə kimi qəbul etmək mümkün deyil, bəzi qənaətlərsə yerli-dibli yanlışdır.

Məsələn, səh. 289-dakı 1-ci bənd heç vəchlə nəticə adlandırılı bilinəməyən, elə dissertasiya başlanarkən mövzunun mürəkkəbliyi haqqında deyilmiş sözlərin təkrarıdır. Eyni şəkildə, səh. 290-da 2 və 3-cü nəticələrdə fikri yığcam ifadə edərək ortaya konkret nəticə qoymaq əvəzinə məlum fikirlər ətrafında gəzişilir.

Ümumən, nəticə kimi təqdim edilən bəndlərin hər birinə baxaraq onları ümumiləşdirmək, həqiqətən nəticə adlandırılı biləcək, aparılmış tədqiqatın ortaya çıxardığı vacib yekunlar kimi qəbul edilə bilən müddəalar saxlanmalı idi.

Tutalım, səh. 292-də verilən və bənzərləri nəticə kimi göstərilən digər bəndlərdə də təkrarlanan "*Fəridəddin Əttarın "Məntiq üt-teyr" əsəri farsdilli sufi ədəbiyyatının inkişafında çox böyük rolə malik olmuşdur*" cümləsini irihəcmli doktorluq dissertasiyasındakı xüsusi nəticələrdən biri kimi necə qəbul edəsən? Axı bu, lap çoxdan ədəbiyyat dərsləklərində əksini tapmış müddəadır.

Səh. 292-də guya farsdilli sufi ədəbiyyatının erkən inkişaf istiqamətlərinin yalnız rübai və dübeyti ilə bağlı olması, dilin sadəliyi haqqında fikirlər də yanlışdır. Dil yetərincə qəliz idi və Baba Tahir bu gedişətdə səciyyəvi yox, istisna bir fiqur idi.

60. İddiaçı istifadə edilmiş ingilisdilli ədəbiyyat bölməsində özünün ingilis dilinə tərcümə etdirdiyi 7 yazısını, digər müəlliflərin vur-tut 5 əsərini göstərir. Ancaq ingilis dilində bu mövzuda onlarca sanballı əsər var ki, onlardan mütləq istifadə edilməli idi. Mənbələrin mahiyyəti gözdən pərdə asmaqda deyil, işin sanbalına və məzmun dərinliyinə xidmət etməkdədir. Hətta burada verilən ingilisdilli mənbələr də Britaniya muzeyinin kataloqu, yaxud Fərzanə Riazın mötəbər ingilisdilli araşdırmalar müstəvisində ən sonda yada salına biləcək kimi bu tədqiqat baxımından az əhəmiyyətli qaynaqlardır.

61. Ərəb və fars dillərində verilmiş mənbələrin əksəriyyətindən birbaşa istifadə yoxdur.

Yekun olaraq bir daha bu mövzunun vacibliyini, aktuallığını, iddiaçının mövzuya bağlılığını, mənbələrlə işləmək aludəliyini qeyd edirik. Klassik ədəbiyyatı araşdırmağa bu sahənin özünəməxsus çətinlikləri üzündən çoxlarının həvəsli olmadığı bir dövrdə

Aygün Əlizadənin belə bir mürəkkəb mövzunu seçib işləməyə cəhd göstərməsi özlüyündə təqdirəlayiqdir. Nöqsanlara gəldikdə isə, müşahidə olunan qüsurların və yanlışlıqların düzəldilməsi mümkündür və hökmən edilməlidir.

AMEA Akademik Z. M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun dissertantı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Əjdər qızı Əlizadənin “Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması və inkişafı (X–XIII əsrlər)” adlı dissertasiya işinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasına bu şəkildə təqdim edildikdən sonra da, əvvəlki təcrübə və müşahidələrimizi də nəzərə alaraq, 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı) ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almağa layiq hesab olunaraq təsdiq ediləcəyinə şübhəmiz olmadığını Müdafiə Şurasına təqdim etdiyimiz rəydə konkret bildirmişdik. Məhz belə də oldu və 14 mart 2025-ci il tarixində dissertant zəruri mərhələləri müvəffəqiyyətlə adlayaraq diplomunu aldı, artıq sabah özü bu qəbil əsərlərə münislik edəcək daha bir elmlər doktoru artdı.

Nəticə

Orta əsrlər fars, ərəb, türkdilli ədəbiyyatda sufizmin, ayrı-ayrı fəlsəfi cərəyan və təriqətçi baxışların araşdırılması, bu mövzulara məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar həsr edilməsi ona görə intensivliklə davam etdirilməlidir ki, ədəbiyyat tarixi ilə bağlı araşdırmalar çoxsa da, problemlərin nəzəri aspektləri ilə əlaqədar sanballı tədqiqatlar barmaqla sayılacaq qədər seyrəkdir. Dünya şərqsünaslığında bu sahədə qazanılmış təcrübələr və artıq kanonlaşmış, elm aləmində hamılıqla qəbul edilən böyük alimlərin yüksək səviyyəli əsərləri də başlıca istinad nöqtəmiz olmalıdır. Mənbələrlə işləmək, tədqiqata cəlb edilməmiş, ya az araşdırılmış əlyazmalar əsasında elmi əsərlər ortaya qoymaq səmtində irəliləməyimiz nə qədər faydalıdırsa, bu araşdırmaların elmi siqlətini artırmaqçün sınılanmış beynəlxalq praktikaya da daha ardıcıl şəkildə arxalanmaq vacibdir.

QAYNAQLAR:

1. Ali Attestasiya Komissiyası. (29 oktyabr, 2019). *Dissertasiyanın Tərtibi Qaydası*. Elektron resurs:
https://aak.gov.az/upload/page/Dissertasiyan%C4%B1n_t%C9%99rtib_qaydas%C4%B11.pdf
2. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. (3 cildə, I cild). (1960). Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı.
3. Əlizadə, A. (2024a). *Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması və inkişafı (X–XIII əsrlər)*. [elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası]. AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.
4. Əlizadə, A. (2024). *Farsdilli sufi ədəbiyyatının formalaşması və inkişafı (X–XIII əsrlər)*. [elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası]. AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.
URL: https://aak.gov.az/upload/dissertation/filologiya_elml_ri/AZE10.pdf

5. Məmmədli, N. (2022) *Şeyx Fəridəddin Əttar və Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı: Ecoprint.
6. Rüstəmov, A. (1958). Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının ideya və bədii xüsusiyyətləri haqqında. *Məhəmməd Füzuli. Elmi-tədqiqi məqalələr*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
7. Məmməov, Z. (1994). *Azərbaycan fəlsəfi tarixi*. İrşad, 1994.
8. Məmməov, Z. (1978). *Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir*. Elm, 1978.
9. Məmməov, Z. (2009). *Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (həyatı, yaradıcılığı və dünyagörüşü)*. Bakı: Elm.
10. Mahmudov, M. (1983). *Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər)*. Bakı: Elm.
11. Zakırqızı (Məmmədova), Ü. (2010). *Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (ədəbi-bədii yaradıcılığı)*. Bakı: Elm.
12. Corbin, H. (1971). *The man of Light in Iranian Sufism*. Translated from the French by Nancy Pearson. Omega Publications INC.
13. Corbin, H. (2004). Suhrawardī and Illuminationism. In book: *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy* (pp.201-223).
14. Waldrige, J. (1999). *The Leaven of the Ancients: Suhrawardi and the Heritage of the Greeks*, SUNY Series in Islam. Albany: State University of New York Press.
15. Kapstein, M. (2004). *The presence of light: divine radiance and religious experience*. University of Chicago Press.
16. Ritter, H. (2003). *The Ocean of the Soul: Man, the World and God in the Stories of Farid al-Din Attar*. Laiden: Netherlands.
17. Бертельс, Е. Э. (1965). *Суфизм и суфийская литература*. Москва: Наука.
18. Рзакулизаде, С. Д. (1978). *Мировоззрение Баба Кухи Бакуви*. Баку: ЭЛМ.

The fundamental conditions necessary for a scientific understanding of the essence of Sufi poetry and a proper understanding of the process of its formation

RAFAEL HUSEYNOV**

Summary

A significant stage in the development of modern Azerbaijani oriental studies occurred during the Soviet decades, and during that period the conditions for studying all the necessary topics were unfavorable. In Soviet Oriental studies, a number of topics were either shelved for political reasons or approached from a perspective different from that adopted by international scholarship. Sufism as a movement, Sufi poetry, and Sufi poets were among the fields viewed unpositively by Soviet philological scholarship, and it became customary to label this body of literature, rich and profound in its philosophical content, as "reactionary".

However, over the past four decades significant progress has been made in this area: numerous articles on Sufism and Sufi poetry have been written, books have been published, and a number of written texts have been translated. Nevertheless, much work remains. Aygun Alizada's doctoral dissertation, "The Formation and Development of Persian-Language Sufi Literature (10th-13th Centuries)", has attracted global attention for both its breadth and the scope of its

** Academician; National Museum of Azerbaijan literature named after Nizami Ganjavi; rafaelhuseyn@yahoo.com; <https://orcid.org/0009-0001-4672-0519>.

topics. This review analyzes this work in detail, emphasizing the importance of incorporating positive international practices into similar local studies of Sufism.

Keywords: *tasavvuf, irfan, Persian-language poetry, the concept of love, Sufi poets, world orientalism, Islamic philosophy.*

Фундаментальные условия, необходимые для научного понимания сущности и правильного представления о становлении суфийской поэзии

РАФАЭЛЬ ГУСЕЙНОВ***

Резюме

Значительный по времени этап развития современного азербайджанского востоковедения приходится на советские десятилетия, и в тот период далеко не всегда имелись подходящие условия для исследования всех тем, требующих изучения. В советском востоковедении по политическим соображениям ряд тем либо откладывался в сторону, либо рассматривался с позиций, отличавшихся от устоявшихся в мировой науке подходов. Суфизм как течение, суфийская поэзия и суфийские поэты относились к областям, на которые советская филологическая наука смотрела неодобрительно, и на этот богатый и глубокий по своему философскому содержанию пласт литературы традиционно наклеивалось клеймо «анти-прогрессивного». Однако за последние четыре десятилетия в этом направлении наблюдается серьезное продвижение: о суфизме и суфийской поэзии написано немало статей, изданы книги, переведен ряд письменных памятников. Тем не менее, предстоит еще много работы. Докторская диссертация Айгюн Ализаде на тему «Формирование и развитие персоязычной суфийской литературы (X–XIII вв.)» привлекает внимание в этом аспекте как широтой своего объема, так и кругом охваченных проблем. В представленном отзыве данная работа подвергается подробному анализу, подчеркивается важность использования позитивного международного опыта в подобных локальных исследованиях, связанных с суфизмом.

Ключевые слова: *суфизм, ирфан, персоязычная поэзия, концепция любви, суфийские поэты, мировое востоковедение, исламская философия.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.07.2025
Çара qəbul tarixi: 16.09.2025
Çap olunma tarixi: 28.01.2026

*** Академик; Национальный Музей Азербайджанской Литературы имени Низами Гянджави; rafaelhuseyn@yahoo.com;
<https://orcid.org/0009-0001-4672-0519>